

КОНЦЕПТ МАЗМУНЫНДАҒЫ ДҮНИЕ ТУРАЛЫ БІЛІМДЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ СИПАТЫ

Концептердің тәнірегіне дүние туралы білімдердің топтасатыны мәлім. Олар әрине, заттар мен құбылыстар, адамдар мен олардың іс-әрекеттері, тұрлі оқығалар, т.б. жайлы өлеуметтік, мәдени, тарихи, еркениеттік, прототиптік тұрғыдағы білімдер.

Білімдерді тілдік тұрғыдан түсіну мен өндеу, танымдық тіл білімінің қарастыратын басым бағыттарының бірінен саналады. Бұл жерде тіл дүние жайлы ақпараттарды тасымалдаушы қызметтін аткарып қоймай, әрбір сөздің мағынасында тасаланған танымдық қозқарастарды репрезенттеуші бола алады.

Е.С. Кубрякова концептерді біздің санамыздың ментальдық немесе психикалық ресурстарының, адамның тәжірибесі мен білімдерін сипаттайтын ақпараттық құрылымдардың бірліктері санаса [1,90], В.Н. Телия оларды өздері белгілейтін нәрселердің барлық байланыстары мен қатынастары туралы білімдер ретінде қарастырады [2,100].

С.Г. Воркачевтың концепт туралы айтқан ойын қуаттай келе, оны этномәдени ен таңбалармен ерекшеленетін, ұжымдық білімдер мен сананының тілде көрініс тапқан бірлігі ретінде сипаттауға болады [3,72].

Концептердің дүние туралы білімдер жүйесін құрайтындығы жөнінде жоғарыда айтылған ой-пікірлермен келісе отырып, ұлттық дүние бейнесін қалыптастырушы базалық концептілер саналатын *байлық* – *кедейлік*, *жастық* – *кәрілік*, *қуаныш* – *қайғының* да тәнірегіненен рационалдық білімдермен қатар, ырым-жоралғылар, өситет сөздер, салт-жоралғылар ретінде ұрпақтан-ұрпаққа қалдырылып келе жатқан рационалдық емес білімдердің де шоғырланатынын тілге тиек ете кеткен дұрыс. Білімнің бұл түрі халықтық білім болып табылады және ол ұжымдық санаға тиісті ерекшелік саналады.

Қазактардың ұлттық-мәдени қауымдастырында дүниені «ерек кіндіктілер» мен «төмен етектілер» ретінде екі кеңістікке бөліп қарасты-

ру орын алғаны белгілі. Әрине, бұл кеңістік көп жағдайда әйелдердің еркектерге қарағанда әлеуметтік белсенділігінің төменділігімен ерекшеленеді. «*Қыз деген қып-қызыл мал, кедейге үлкен талшық*» (F. Мұстафин) сияқты ұлт дүниетанымында гендерлік саясатты айқындайтын лингвомәдени бірліктер қазак халқына тән стереотипті білдіреді. Олар әйел затының дүние бейнесінде алатын орнының затпен, дәллірек айтсақ, малмен тенестірлгенін байқатады. Оның төркіні қыз ұзатып, келін түсіргенде орын алатын қалың *мал* лингвокультуресасымен ұштасады. Айтылған ойдың мазмұнын төмендегі мәтіндер одан әрі терендете түседі: «*Қыз сорлы енесінен шырылдан түскенде-ак, әкесінің қозіне: тұрманымен, әуке сімен сезіз балалы мал, жеке ту бие, тұс ат, жанама, босага, балдыз көрімдік – қырық жетінің малы қырқа маталып карсы алдында тұра қалады.* Қызды қазекем бала деп түсінбейді, «*мал*» деп түсінеді. Ұлы жоқ, қолында он қызы бар кісіден «*балан нешеу*» деп сұрасаң, «*балам жоқ*» дейді» немесе «*Бала туғанда қазекем: «Ұл ма, қыз ба?»* деп сұрамайды. «*Ат ұстар ма, қырық жеті ме?*» деп сұрайды (С. Мұқанов). Келтірілген мәтіндердегі *ат ұстар, қырық жеті* лингвомәдени бірліктері қазактардың дүние бейнесінде дүниеге келген баланың ұл немесе қыз болуының да *малмен* байланыстырылатынын көрсетті. Әрине, қалың *мал* мен қырық *жеті* лингвокультуресалары ғасырдан-ғасырға жалғасқан, бойына халықтық білім түрлерін топтастырған салт-дәстүрлер санатына жатады.

Ұлсыздық факторының әлеуметтік жағы да, қатты сокқы саналады, өйткені, ұлттық мәдениетте, ұлсыз адам – мұрагерсіз адам, оның келешегі жоқ, аты, шаңырағының оты өshedі. *Ұл туганга күн туар, ұл туганда күн туады, жаман қатын қыз туар, қызақ қараған күн – айсыз қарағын туң, ырыс алды қыз, т.б.* нақылдар да ұлттың танымында ежелден сакталып келе жатқан, дүниеге келер баланың «*ұл*» не «*қыз*» болуының *байлықпен, билікпен* немесе *кедейлікпен* байланыстырылатынынан қалыптасқан стереотиптерді аңғартса керек.

Баласыздықтың, өсіресе, шаңырақ иесі функциясын атқаратын ұлдың болмауының, қазактардың когнитивтік санасында үлкен қайғы саналатынына мына мәтін айғақ болады: «*Баласыз қатын ешнәрсеге ортақ емес болып шықты*» (F. Мұсірепов); «*Бала көтермегендіктен ұлғайған сайын қадірі азайып бара жатқан Қөпейдің қонілі жүдеу ме, жоқ па, оны Жұман елемейтін*» (F. Мұсірепов), тәрізді мысалдар баласыз әйелдің әлеуметтік жағдайының, қоғамдағы орнының төмен екенін байқатады.

Аукатты тұратын отбасыларының *күн шалған шаңыраққа* тенелуі, *жеті атасынан бері бай, дәулетті* болуы, *бақ қонып, қыдыр даруы, құдай-дың шапагатына ілінуі, киелі және қыдырлы бай,* т.б. тәрізді тіркестер қазаки түсініктерге, наным -сенімдерге негізделген, *байлық* концептісінің ұлттық нақышын айқындайтын бірліктер. Мысалы: «*Осы сияқты мал мен басының сайлығы Қызыл берік ішінен Дәулетбактың атын қыдырлы байдың атында атантатын.* Төрт тұлғі сай амандық, тоқтық өзгелерге бұны *киелі кісідей көрсететін*» (M. Әуезов). Сондай-ақ, ұлт өкілдерінің танымында кедейлікке құдай қырын алғандықтан, *тұзы жеңіл, бағы ашилмай, қырсық шалған, сорлы болғандықтан ұшырайды* деген де көзқарас бар. Мысалы: « – Қария, несін айтасын! Осы айтқаның кітап сөзіндей. *Гұзым жеңіл, бағым ашилмай, қырсық шалған сорлы кедеймін*» (M. Әуезов) немесе «*Сорлы, тек құдай қырын алғандықтан* кедей болып жүрген ғой. Әйтпесе, мынадай өнері бар жігітке кедейлік жолар кисын жоқ, – деп мақтайды» (M. Әуезов) тәрізді мәтіндер соның дәлелі. Келтірілген мәтіндердегі *байлық* пен *кедейлік* айқындайтын бірліктерді рационалдық емес білімдердің катарына жатқызамыз. Олардың дербес құрылымында *тәгдыш* немесе *жазмыштық* танымдық белгінің кездесетіндігін көреміз.

Оң қабагы *тарту* тәрізді ырымның қуаныш концептісін жасауға қатыса алатынын байқаймыз. «*Уш күннен бері оң қабагым тартып жүр еді, бәссе Қосаннын келуіне көрінген екен ғой*» деген сөздер куанышын қоздыра түседі” (T. Ахтанов) деген мысалдан ұлт дүниетанымында ырым -жоралғылардың орнының бөлек екені, адамдардың негізінен тылсым күшке, тіл мен сөздің магиялық күшіне сенгені көрінеді. Аталған ырым қуаныштың перифериясын құрап, ұлттық сана мен мәдениеттің ерекшеліктерінен мағлұмат береді.

Қазактардың танымдық санасында *жылаган жаман ырым* деген қағида қалыптасқан. Мысалы: «... Ол еркегімсіп Қалампырға ұрысты:

– Неге жылайсың жамандық шақырып? « немесе

«... – Шырағым, жылама! Жамандық шақырма! Жаны аман болса, аз күнгі азабы дәнене ет-пес! – деп сыпайылай бастап еді...» (С. Мұқанов), т.б. мәтіндер ұлттық дүние бейнесіндегі қайғы концептісінің мазмұнын айқындайтын ырым-жоралғылардың тобына жатады.

Қайғы концептісін айқындайтын фразеологизмдердің ішінде вербальдық емес іс-әрекетті суреттейтін *жылау жылады, шашын жаю, бетін жыртты, беті шие болды, бүйірін таянып*

ап жылау, т.б. эмоционалдық-психикалық түрғыдан алғанда, әйелдердің ерлерге қарағанда ұстамсыздау және бос екенін көрсететін көзқарастарға негізделген тіркестер. Айтылған пікірді тәмендегі мәтін одан әрі толықтыра түседі: «Бұл арада менің көңілім босап, орамалыма көз жасымды біраз тәгіп алдым. Тегі, әйел халқы *нәзік, жасақ, мұңды* болып өскен халық қой. «Мен қазакпын» дегеннің әйелінде, жылаусыз күн кешкен кісі аз шығар. Казак әйелінің жеті ата, жеті мысынан бері қарай қөрген күні осы болған сон, жылау деген жай бір дағды болып кеткен ғой. Әйтпесе, құнымыз қалғандай сонша жылайтын неміз бар? Жылағаннан не пайда келеді?» (С. Мұқанов), *Әйел ашууланса екі көзіне әлі келеді* (макал) деген ойлар қайғының физикалық көрініс жылаудың, негізінен алғанда, казак қоғамында әйелге тән нәрсе екенін, «еркектердің жыламайтынын» көрсетеді. Оған тағы бір мысал ретінде мына мәтінді келтіре кетсек болады: «Ауыл әйелдерін көзің көріп жүр. Олар да бір, мал да бір, ұрады, соғады, ешкім арашаламайды, жылау-сықтаумен күн көреді» (С. Мұқанов).

«Бұл кезде Бежейдің өз үйінің ішінде қара сұр бәйбіше *шаршысын шорт байлаган. Қара шашын тарқатып, екі иінінде жайып салған*. Қан сөлден айрылып, сұрланып талған жүзінде көк тамырлары білінеді» (М. Әуезов) т.б. тәрізді кинемалар кез келген ұлт өкіліне ортақ болса, *бетін жыртты* (ойбайлады, жылады, зарлады), *беті ише болды* (бул жерде ерін жоктап, бетін жыртып қан етті) т.б. кинемаларды мәдени кодтарды шешу арқылы ғана түсінуге болады. Аталған эмоциональдық концепті сыртқа шығару үшін қолданылатын қосалқы бейвербалды тәсілдер экспрессивтік қызмет атқарады. Олар ұлттық салт-дәстүрді айқындайтын ерекше нақыштағы ен таңбалы лексемалар болып саналады.

Қайғы концептісінің мазмұнын айқындайтын «Сондықтан ба, әлде балалары өліп-өліп *әлім сарқытында* болғандықтан ба, — әйтеуір, Қалампирдың жан-тәні Нұрмағанбеттің үстінде»

(С. Мұқанов) тәрізді мәтіндегі *әлім сарқыты* тіркесін ұлттық дүниетаныммен астарласып түрған авторлық метафоралық қолданыс деп санауға болады, өйткені, *сарқыт* қазақ халқының салт-дәстүрінде берік орын алған жоралғы. Аталған лексеманың коннотациясынан қалдық деген мағынаны үтүға болады. *Сарқыт* лексемасының түсіндірме сөздіктегі мағынасына үнілсек, «*ұлken кісілерден, қонақтан қалған тамақ*», «*тойға, қонаққа барған адамдардың алты келетін тагамы, дәмі*» деген интерпретацияларға кезігеміз (4,711).

Жоғарыда келтірілген салт-дәстүрлердің төнірегіндегі аялық білімдердің қазақ қоғамына тән акпарат екенін тілге тиек ете келе, концептердің мазмұнында шоғырланған ұлттық санадағы прототиптік образдардың тілдің көмегімен сыртқа шыға алатынын, яғни, репрезенттегетінін көреміз. Сондай-ақ, концептердің төнірегіне топтасқан дүние туралы білімдерді сипаттау барысында дәстүрлік білімдермен қатар, жеке тұлғаның қабілеттерінен және оның ақыл-ойна байланысты танымдық әрекеттерден тұратын дербес білімдер де қажет болатынын байқадық.

ӘДЕБІЕТ

1. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общей редакцией Е.С. Кубряковой. – М.: Изд – во МГУ. 1997. – 245 с.
2. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 201 с.
3. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкоznании // Филол. науки. – М., 2001. №1. – С. 64 – 72.
4. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, «Дайк – Пресс», Алматы, 2008 ж, 965 б.

Резюме

Концепт рассматривается как единица знания, локализованная в памяти членов языкового сообщества.